

Magdalena Ślawska

Uniwersytet Śląski w Katowicach

ORCID: 0000-0002-4265-6708

O świadomości gatunkowej – wokół mediolingwistycznego modelu badań kompetencji nadawczych

Kategorię *świadomości gatunkowej* należy wpisać w siatkę pojęciową genologii. Maria Wojtak wskazuje, że jest to jedno z pojęć (obok *konwencji, swobody twórczej*) dopełniających instrumentarium badawcze genologii teoretycznej²⁷. Genologia to jeden z nurtów badawczych prezentujących lingwistyczne ujęcie języka i komunikacji²⁸, a w kontekście badania mediów doprecyzowywana jest jako genologia dziennikarska lub genologia medialna²⁹. Wprowadzanie poziomu kompetencji gatunkowej do myślenia o tworzeniu i odbieraniu tekstów medialnych pozwala na próbę analizowania umiejętności, ale i sposobu doboru konkretnych gatunków przez ich użytkowników.

Świadomość gatunkową traktuję za Marią Wojtak „analogicznie do innych rodzajów świadomości (językowej, komunikacyjnej, stylistycznej)”³⁰ – zarówno jako wiedzę, jak i zbiór umiejętności. Za lubelską badaczką przyjmuję, że „kompetencja gatunkowa obejmuje zatem: wiedzę o gatunkach, znajomość wzorców konkretnych gatunków, umiejętność stosownej dyskursywnej realizacji wzorców”³¹. Ślad myślenia o świadomości gatunkowej odnaleźć można także u Stanisława Gajdy oraz Michała Bachtina. Gajda wskazuje bowiem na dwa elementy kompetencji językowej, są to: intencje działania językowego i wzorce (konwencje) działania: „Działanie języko-

27 Por. M. Wojtak, *Genologia medialna czy po prostu genologia*, [w:] *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, t. 2, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019, s. 200-201.

28 Perspektywę genologii lingwistycznej przedstawia monografia Bożeny Witosz: *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005.

29 Problematyka genologii medialnej (tak jak sama genologia) wyrasta z dwóch zasadniczych nurtów: genologii literackiej/ literaturoznawczej oraz genologii lingwistycznej. Ujęcie, które jest mi bliższe, prezentują trzy artykuły w tomie *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, t. 2, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019: M. Wojtak, *Genologia medialna czy po prostu genologia*, s. 189-204; B. Grochala, *Genologia lingwistyczna w służbie medioznawstwa*, s. 205-219; M. Ślawska, *Perspektywa genologiczna w badaniu tekstów prasowych/ medialnych*, s. 221-234.

30 M. Wojtak, *Wzorce zachowań językowych a praktyka komunikacyjna*, [w:] *Kształtowanie się wzorów i wzorców językowych*, red. A. Piotrowicz, K. Skibski, M. Szczyszek, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009, s. 21.

31 Ibidem.

we ma bowiem charakter intencjonalny, prowadzi się je z pewnym zamiarem, jest nastawione na osiągnięcie jakiegoś celu, a językowe intencje urzeczywistniają się przede wszystkim w wyborze określonych konwencji, w tym gatunkowych”¹. Według Bachtina z kolei:

mówimy wyłącznie przy użyciu określonych gatunków mowy, tzn. wszelkie nasze wypowiedzi posługują się konkretnymi, względnie trwałymi i typowymi formami konstruowania całości. Dysponujemy bogatym repertuarem ustnych (i pisemnych) gatunków mowy. Choć teoretycznie możemy w ogóle nie wiedzieć o ich istnieniu, w praktyce stosujemy je zręcznie i pewnie. Nadajemy naszym myślom różnorodne formy gatunkowe, nie podejrzewając nawet ich funkcjonowania (...)².

Powyższa myśl Bachtina ma odzwierciedlenie w całej współczesnej genologii: sąd o tym, że każda wypowiedź jest ujęta w konkretny gatunek, że nie ma tekstów bezgatunkowych, była dla genologów niezwykle inspirująca. Ale w tym fragmencie chciałabym przede wszystkim zwrócić uwagę na rzeczywistość komunikacyjną. Bachtin podkreśla, że używamy gatunków często intuicyjnie, a ich realizację możemy dostrzec w naszej praktyce komunikacyjnej. Ich różnorodne formy gatunkowe mają odbicie w naszej świadomości.

Badacze wyróżniali poziom gatunkowy kompetencji, nazywając go: *świadomością gatunkową*, *świadomością genologiczną*, *kompetencją generyczną*³. Skłaniam się ku terminom świadomość gatunkowa lub kompetencja gatunkowa, w których wyraźnie zaznaczony zostaje przedmiot opisu, czyli i abstrakcyjny wzorzec, i komuni-

- 1 S. Gajda, *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 260.
- 2 M. Bachtin, *Estetyka twórczości słownej*, tłum. D. Ulicka, oprac. E. Czaplejewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986, s. 373.
- 3 Prezentacja kompetencji gatunkowej pojawiała się w wielu tekstach. Na szczególną uwagę zasługuje monografia Moniki Zaśko-Zielińskiej: *Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkowników języka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002. Ale przywołam kilka tekstów autorów, którzy także odwoływali się do tego poziomu kompetencji, a ich prace podam zgodnie z kolejnością daty wydania: M. Głowiński, *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej*, [w:] *Problemy teorii literatury*, wybór H. Markiewicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1987, s. 123-143; I. Borkowski, *Hasło wyborcze – gatunek mowy i jego funkcja w świadomości użytkowników polszczyzny (na materiale ankietowym)*, [w:] *Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków*, red. J. Miodek, współudział M. Zaśko-Zielińska, I. Borkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999, s. 269-282; M. Balowski, *Świadomość gatunkowa a wzorzec normatywny (na przykładzie gatunków prasowych)*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja. T. 1. Mowy piękno wielorakie*, red. D. Ostaszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000, s. 316-329; H. Grzmil-Tylutki, *Gatunek w świetle francuskiej teorii dyskursu*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2007, s. 73-74; M. Wojtak, *Wzorce zachowań językowych...*, s. 21-23; J. Fras, *O typologii wypowiedzi medialnych i dziennikarskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013, s. 131-138; M. Kasiak, *Artykuł publicystyczny w świadomości genologicznej dziennikarzy prasowych*, „Studia Medioznawcze” nr 4, 2015, s. 83-94; M. Wojtak, *Zmienność w jedności, czyli o gatunkach prasowych i ich metamorfozach*, [w:] *Problemy i nadzieje współczesnego dziennikarstwa*, red. G. Filip. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016, s. 112-113.

kacyjna praktyka. Jednocześnie chcę podkreślić, że pojęcie *kompetencja generyczna* także wydaje się odpowiednie, nosi bowiem w sobie ślad nazwy *genry mowy*⁴. Natomiast *świadomość genologiczna* kieruje nas w stronę samej dyscypliny – genologii – i może być rozumiana jako wiedza z zakresu tej perspektywy badawczej. Sądzę, że trzeba również podkreślić wymiennosc pojęć *kompetencja* i *świadomość*. W definicjach obu pojawia się wyjaśnienie, że jest to wiedza o czymś, zakres wiedzy. Jednak *świadomość* obejmuje dodatkowo zdolności mentalne, biologiczne, a także to, że jest właściwością umysłu⁵, wskazuje na zdolność poznawania siebie oraz umiejętność własnej oceny. Natomiast *kompetencja* odnosi się także do zagadnień zawodowych, instytucjonalnych, odzwierciedla umiejętność podejmowania działań, które wynikają z wiedzy i doświadczenia.

Gatunek jest podstawową kategorią genologii, w perspektywie kompetencyjnej ujmując go jako sposób wykonania działania komunikacyjnego, które zależy od poziomu kompetencji, *świadomości gatunkowej nadawcy*⁶. Można zatem traktować gatunek jako wyraz pewnych intencji, jako realizację *świadomości gatunkowej*. Gatunek może więc być próbą nadawczego odtworzenia znajomości reguł wzorca, wyrazem samoświadomości, odtworzonym schematem komunikacyjnym w planie nadawczym.

W monografii *Sztuka mediów. O świadomości gatunkowej dziennikarzy prasowych* interesujące mnie pojęcie zaprezentowałam teoretycznie, przedstawiając je na tle *świadomości językowej, kompetencji komunikacyjnej, kompetencji pragmatycznej, kompetencji dyskursywnej oraz tekstowej* (tekstotwórczej)⁷. Ta dialogowość ujęć kompetencyjnych pozwoliła je wzajemnie oświetlić i zdefiniować pojęcie *świadomości gatunkowej*. W poniższym artykule pominię taki sposób oglądu kompetencji. *Świadomość gatunkową* zaprezentuję w dwóch perspektywach: normatywnej oraz komunikacyjno-dyskursywnej. W nich bowiem kryje się rozumienie *świadomości*, w której istotne jest odtwarzanie wzorca, a także intencja nadawcza oraz szczególna

4 Por. A. Wierzbicka, *Genry mowy*, [w:] *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, E. Janus, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1983, s. 125-137.

5 Por. S. Gajda, *Ku świadomości językowej*, [w:] *Świadomość językowa*, red. J. Nocoń, A. Tabisz, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014, s. 15.

6 Opisując gatunek przez pryzmat kompetencji, posłużyłam się pomysłem Barbary Sandig, twórczyni i reprezentantki stylistyki pragmatycznej, która w podobny sposób opisywała zagadnienie stylu. Zob. B. Sandig, *Stilistik der deutschen Sprache*, Walter de Gruyter, Berlin–New York 1986, za: M. Wojtak, A. Siwiec, *Świadomość stylistyczna na tle wybranych składników jej kontekstu pojęciowego*, [w:] *Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków*, red. J. Miodek, współudział M. Zaśko-Zielińska, I. Borkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999, s. 49.

7 Por. rozdział: M. Ślowska, *Strategia – interpretacja – interakcja. Konceptualizacja pojęcia świadomości gatunkowej*, [w:] też, *Sztuka mediów. O świadomości gatunkowej dziennikarzy prasowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019, s. 31-54.

sytuacja komunikacyjna. Z pola widzenia nie znika również szczególna relacja między gatunkiem a tekstem oraz gatunkiem a dyskursem.

Świadomość gatunkowa – perspektywa normatywna

Ujęcie gatunku jako pewnego rodzaju normy, wzorca, schematu czy prototypu jest najczęstszą próbą definicji samego gatunku⁸. Jest on prezentowany jako „kulturowo i historycznie ukształtowany oraz ujęty w społeczne konwencje sposób językowego komunikowania się; wzorzec organizacji tekstu”⁹. Kompetencja gatunkowa będzie to zatem umiejętność przekładania schematu abstrakcyjnego na konkretny tekst, wyrażać się będzie w znajomości wzorca. Ta umiejętność zastosowania pewnej gatunkowej formy w tworzeniu swojego tekstu jest wyrazem normatywności świadomości gatunkowej¹⁰. Jednocześnie ujęcie normatywne bardzo mocno podkreśla relację gatunku i tekstu. Gatunek jest konstruktem teoretycznym na pewnym poziomie abstrakcji¹¹, a tekst płaszczyzną aktualizacji, konkretyzacji. Tekst będzie więc realizacją gatunkowego wzorca, rzeczywistym i realnym wytworem. Gatunek zaś formą, która uaktualnia się w konkretnym tekście.

O perspektywie normatywnej w myśleniu o gatunku pisze Halina Grzmił-Tylutki: „[...] wszyscy podzielamy przekonanie, iż gatunek jest kategorią normatywną, (makro)znakiem, konwencją, sposobem komunikowania. Norma ta może być ideałem teoretycznym [...], albo ideałem empirycznym, do którego – jako pierwowzoru – starają się zbliżać nie tylko formy literackie, ale też inne [...]”¹², dodać można – także użytkowe czy medialne. Od pojęcia normy gatunkowej wychodzi także Monika Zaśko-Zielińska. W swojej monografii dotyczącej świadomości gatunkowej pisze: „[...] świadomość gatunkowa to nie tylko refleksje, które towarzyszą na co dzień naszej komunikacji, ale także przekonanie, że jakaś wypowiedź jeszcze reprezentuje określony wzorzec gatunkowy, natomiast inna już nie”¹³. Autorka, przekładając na sferę gatunkową pojęcia z zakresu językoznawstwa normatywnego, kultury języka,

8 Por. M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004, s. 16; B. Witosz, *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005, s. 113.

9 S. Gajda, *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010, s. 255.

10 Mirosława Ampel-Rudolf podkreśla relację gatunku i normy w artykule, którego tytuł bardzo dobrze oddaje tę relację: M. Ampel-Rudolf, *Gatunek jako normatywna organizacja komunikatu*, [w:] *Norma a komunikacja*, red. M. Steciąg, M. Bugajski, Wydawnictwo Atut, Wrocław 2009, s. 87.

11 Por. M. Wojtak, *Gatunki prasowe...*, s. 16; B. Witosz, *Tekst i/a gatunek. Jeden czy dwa modele*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja. T. 2. Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2004, s. 41-42.

12 H. Grzmił-Tylutki, *Gatunek – kategoria analizy dyskursu*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 65, 2009, s. 87.

13 M. Zaśko-Zielińska, *Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkowników języka*, s. 28.

wskazuje na nieco inną perspektywę normy i uzusu w myśleniu o gatunku: »[...] celem normy gatunkowej jest nie tyle wskazanie tego, co poprawne i błędne, ile możliwie całościowe zaprezentowanie sytuacji komunikacyjnej, z jaką związany jest gatunek, gdyż świadomość językowa sprzyja poprawności wypowiedzi. Wśród obowiązujących kryteriów poprawności językowej najważniejsze dla normy gatunkowej wydaje się kryterium uzualne¹⁴, czyli użytkowe – bardzo mocno nakierowuje nas to na twórcę, nadawcę tekstu. Zaśko-Zielińska uznaje także, że do najważniejszych cech normy gatunkowej należy zaliczyć: użyteczność i funkcjonalność¹⁵.

Ujęcie świadomości gatunkowej w kontekście normatywnym podkreśla kwestię samego gatunku jako wzorca, struktury, schematu – jako normy, a przede wszystkim jego znajomość przez nadawcę komunikatu. Jednocześnie wyraźnie zaznacza sytuację jego użycia, wykonania, tekstowej realizacji, w której gatunek jako norma jest ważnym składnikiem kompetencji generycznej. Gatunek jest w tym ujęciu »gramatyką komunikacji¹⁶, a poziom kompetencyjny będzie wyrazem znajomości jej zasad w konkretnym tekście. Jednocześnie trzeba pamiętać o elastyczności norm gatunkowych, zwłaszcza w kontekście komunikacji medialnej. Perspektywa normatywna dobrze obrazuje perspektywę relacji tekstu i gatunku – pozwala na zrozumienie świadomości gatunkowej jako umiejętności zrozumienia tej relacji.

Świadomość gatunkowa – perspektywa komunikacyjno-dyskursywna

Inną relację zobrazuje kolejne ujęcie, w nim ważna będzie perspektywa komunikologiczna, interakcjonistyczna. Komunikacja wymaga od nadawcy i odbiorcy kompetencji komunikacyjnej, a ona wyraża się w wyborach określonych schematów dyskursywnych i gatunkowych. Jeśli mówimy o mediach, to także ich kontekst w kompetencji jest bardzo ważny. Wskazuje on na świadomość mediów i ich tekstów, nadawania w mediach i kształcenia do ich odbioru.

Świadomość gatunkowa wyrasta z Bachtinowskiego ujęcia komunikacji za pomocą konkretnych modeli gatunkowych, a gatunek jest pewną »normą komunikacyjną¹⁷, pewną normą także dla dyskursu. Dyskurs określa przede wszystkim praktykę komunikacyjną, perspektywę postaw, wartości, przekonań realizowanych w komunikacji. Ewa Miczka, określając dyskurs jako obiekt wielowymiarowy, podkreśla, że na poziomie jego globalnej organizacji można mówić o »prototypowych strukturach informacyjnych, funkcjonalnych, wypowiedzeniowych, ontologicz-

14 Ibidem, s. 34.

15 Por. ibidem, s. 35.

16 Por. ujęcie Michała Głowińskiego, który o gatunkach literackich mówił jak o »gramatyce literatury»: M. Głowiński, *Gatunki literackie*, [w:] tegoż, *Dzieło wobec odbiorcy. Szkice z komunikacji literackiej*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 1998, s. 48-49.

17 K. W. Hempfer, *Teoria gatunków (wybrane fragmenty)*, tłum. M. Łukasiewicz, »Pamiętnik Literacki», z. 3, 1979, s. 301.

nych, aksjologicznych i gatunkowych, zapisanych we wzorcu tekstowym będącym podstawą do produkcji i interpretacji konkretnych tekstów¹⁸. Istotne są tu kwestie relacji gatunku i dyskursu. Opis tej relacji odnajduję w wypowiedzi Marii Wojtak:

Gatunek jawiłby się jako jedna z komunikacyjnych realizacji dyskursu. Realizacja, która z całej gamy dyskursywnych parametrów wycina i kształtuje poszczególne wymiary, dostosowane do określonej interakcji (we wzorcu), a ukonkretniane w realizacjach, czyli pojedynczych interakcjach. W zależności od typu dyskursu (zakresów jego polimorficzności) pojedyncze wymiary gatunku byłyby w mniejszym lub większym stopniu poruszone¹⁹.

W innym miejscu badaczka pisze:

gatunek ujmowany dynamicznie, a więc w kontekście komunikacyjnym (w dyskursie), może być rozpatrywany jako składnik kompetencji komunikacyjnej podmiotów dyskursu. Komponentem świadomości gatunkowej staje się zatem model działań komunikacyjnych, do których w procesie tworzenia wypowiedzi odwołuje się nadawca. Dlatego komunikaty językowe mogą być traktowane jako nośniki kompetencji gatunkowej swych twórców²⁰.

Gatunek może być traktowany jako pewien wycinek działań dyskursywnych, jako realizacja dyskursu i wyraz kompetencji nadawcy.

Istotą świadomości gatunkowej jest umiejętność dostosowania wyboru gatunku do sytuacji między nadawcą a odbiorcą i do celu komunikatu. Sam proces tworzenia, a potem interpretacji tekstów jest niezwykle ważną zdolnością pozwalającą uczestniczyć nam w życiu społecznym, ale także w kulturze medialnej, która jest tu pewnym kontekstem. Intencja będzie czynnikiem wyboru konkretnego gatunku, a jednocześnie to w niej odbije się obraz tego, do którego mówimy – odbiorcy. Należy podkreślić, że „intencja, czyli zamiar mówienia, wymaga założenia świadomości nadawcy”²¹. Z perspektywy gatunkowej o intencjonalności pisała już Anna Wierzbicka, posługując się terminem *genre'u mowy*. Podkreślała intencjonalność każdego gatunku, tworząc analizę jego definicji, która „prowadzi do wymodelowania każdego genu poprzez ciąg prostych zdań, wyrażających założenia, intencje i inne akty umysłowe mówiącego, definiujące dany typ wypowiedzi”²².

Świadomość gatunkowa w perspektywie komunikacyjno-dyskursywnej wskazuje na umiejętność posługiwania się gatunkami w szerokim polu językowego porozumiewania się, gdzie najważniejsza jest interakcja między nadawcą a odbiorcą. To świadczy o wadze intencji i komunikacyjnego celu. Kompetencja gatunkowa obejmuje więc rozumienie dyskursu, modeluje bowiem schematy komunikacyjnych

18 E. Miczka, *Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002, s. 99.

19 M. Wojtak, *O relacjach dyskursu, stylu, gatunku i tekstu*, „Tekst i Dyskurs” t. 4, 2011, s. 77.

20 M. Wojtak, *Wzorce zachowań językowych...*, s. 22.

21 D. Kępa-Figura, *Istota fatyczności a komunikacja medialna*, [w:] *Teorie komunikacji i mediów*, t. 3, red. M. Graszewicz, J. Jastrzębski, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2010, s. 93.

22 Por. A. Wierzbicka, *Genry mowy...*, s. 129.

działań. Nadawca, tworząc tekst, odwołuje się do reguł gatunku i tym samym do reguł dyskursywnych.

Przedstawienie świadomości gatunkowej w tych dwóch perspektywach pozwala na jej wielopoziomowe ujęcie. Świadomość gatunkową można rozumieć nie tylko jako wiedzę, w której zawarta jest znajomość gatunkowego wzorca, jego wyznaczników, ale i umiejętność dyskursywnej ich realizacji. Kompetencja będzie więc pewną strukturą abstrakcyjną, którą można badać dzięki konkretnym realizacjom i komunikacyjnym praktykom. W nich bowiem zostanie ona wyrażona. Jednocześnie kompetencja wskazuje na intencjonalność, podmiotowość i samoświadomość. Gatunek ujmowany w relacji do kompetencji rozumiem nie tylko jako pewną normę, lecz także tworzywo, które pozwala na budowanie społecznych interakcji.

Interakcyjny model świadomości gatunkowej – perspektywa nadawcy

W planie kompetencyjnym zawsze istotny jest nadawca, to jego tekst jest świadectwem kompetencji lub jej braku. Świadomość gatunkowa dotyczy zarówno sytuacji tworzenia, jak i odbierania komunikatów i może mieć charakter bardziej lub mniej uświadomiony, a często wręcz intuicyjny. To, co istotne, zbliżona świadomość nadawcy i odbiorcy pozwala skutecznie się komunikować.

Ważną kwestią jest znajomość gatunkowych wyznaczników. W kontekście gatunków medialnych Zbigniew Bauer mówi o najważniejszej konwencji w gatunku, czyli o dominancie gatunkowej wypowiedzi, która decyduje o odbiorze tekstu i o jego skuteczności²³. Według Beaty Grochali: „wydaje się oczywiste, że aby we właściwy sposób (...) tekst odczytać, należy najpierw zapoznać się z wyznacznikami gatunkowymi, przykładami jego tekstowych realizacji, a idąc dalej – wykształcić odpowiednią kompetencję tekstową”²⁴. Świadomość gatunkowa będzie wyrażała się w sprawności komunikacyjnej użytkowników, w znajomości gatunkowych wyznaczników, choć kompetencje nadawcy i odbiorcy mogą się różnić.

Świadomość gatunkowa jest związana z użytkownikiem gatunkowych schematów:

Za najgłębszy poziom regulacji kompetencji komunikacyjnej przyjęto style osobiste jednostki, które determinują sposób realizowania owej kompetencji, właściwy danej jednostce, charakterystyczny ze względu na jej preferencje osobiste, jej zainteresowania, postawy, cele i ideały życiowe. Poziom ów można traktować jako źródło tego, iż wszelkie rozważane dalej prawidłowo-

23 Z. Bauer, *Gatunki dziennikarskie*, [w:] *Dziennikarstwo i świat mediów*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2008, s. 256-257.

24 B. Grochala, *Kompetencja komunikacyjna a gatunek – o relacji internetowej na żywo*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” t. 20, red. E. Pałuszyńska, I. Dembowska-Wosik, Łódź 2013, s. 305.

wości rządzące kompetencją komunikacyjną przyjmują u konkretnego człowieka indywidualną formę, odzwierciedlającą niepowtarzalność jednostki ludzkiej.²⁵

Nie mam pewności, czy w kontekście rozważań nad kompetencją można mówić o modelowym nadawcy, raczej o zindywidualizowanym nadawaniu, o konkretnym osobistym stylu. Świadomość gatunkową rozumiem więc procesualnie jako swoistego rodzaju strategię nadawczą oraz umiejętność interpretacji rzeczywistości.

Przyjmuję, że wybór gatunku przez nadawcę będzie miał charakter strategiczny i decydujący o innych komponentach wypowiedzi. Pojęcie *strategii komunikacyjnej* przyjmuję za Agatą Małyką – jest ona „całokształtem świadomych procesów decyzyjnych zmierzających do wyboru optymalnego sposobu działania językowego lub/i pozajęzykowego, umożliwiającego osiągnięcie pożądanego celu komunikacyjnego, a także kontroli efektu perlokucyjnego”²⁶. Kompetencja strategiczna będzie miała niejako „funkcję «zarządzającą», odpowiadając za wybór najwłaściwszego sposobu realizacji zamierzenia komunikacyjnego”²⁷. Anna Seretny wskazuje natomiast, że jest to system umiejętności, które są odpowiedzialne za planowanie, wykonanie oraz ocenę działań komunikacyjnych²⁸. W kontekście kompetencyjnym ważny będzie sam proces obejmujący przygotowanie, realizację i ocenę efektu, która związana jest z odbiorem tekstu. Co istotne, w wymiarze strategicznym ważny będzie cel komunikatu, perspektywa illokucyjna oraz świadomość odbioru – perspektywa perlokucyjna. Wybór gatunku będzie towarzyszył tworzeniu wypowiedzi, co oznacza, że autor musi dokonać wyboru określonego scenariusza komunikacyjnego oraz związanych z nim działań językowych. Te wybory będą rzutować na kształt konkretnej wypowiedzi, a sam proces będzie wyrazem świadomości gatunkowej nadawcy.

Do tego procesu należy zaliczyć wybór dotyczący określonych aspektów gatunkowych. Maria Wojtak wśród komponentów wzorca gatunkowego wyróżnia cztery aspekty: aspekt strukturalny, czyli plan kompozycyjny gatunku, aspekt pragmatyczny, czyli uwikłania komunikacyjne, relacje nadawczo-odbiorcze, aspekt poznawczy, czyli tematykę i sposób jej przedstawienia oraz aspekt stylistyczny²⁹. W ujęciu świadomości gatunkowej ważne są: wybór określonej kompozycji tekstu, świadomość miejsc strategicznych tekstu, wybór przedstawienia określonego tematu i kompe-

25 I. Kurcz, *Język a psychologia. Podstawy psycholingwistyki*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992, s. 129-130.

26 A. Małyka, *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012, s. 15. Autorka wyróżnia dwa typy strategii: strategie tekstowe (te będą się odnosić do struktury organizacyjnej tekstu) i strategie interakcyjne (odnoszące się do relacji nadawczo-odbiorczej).

27 A. Seretny, *Kompetencja leksykalna uczących się języka polskiego jako obcego w świetle badań ilościowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011, s. 27.

28 Por. *ibidem*, s. 31.

29 Por. M. Wojtak, *Gatunki prasowe*, s. 16-17.

tencja stylistyczna. Znajomość określonych struktur i wybór wzorców gatunkowych będą każdorazowym wyborem nadawczym w tworzeniu konkretnego tekstu. Zakładając model interakcyjny pojęcia świadomości gatunkowej, uznając, że świadomość nadawczo-odbiorcza, a więc pragmatyczna, będzie niezwykle ważna i często manifestowana w wypowiedziach wobec wymienionych powyżej aspektów, często z nimi połączona.

Obok strategii chcę podkreślić także ujęcie interpretacyjne. Elżbieta Tabakowska pisze:

[...] aby sobie odpowiedzieć na pytanie, „co autor chciał przez to powiedzieć”, należy prześledzić tę sekwencję w odwrotnym kierunku, czyli na podstawie „gotowego” przekazu spróbować odtworzyć konceptualizację oraz jej kulturowe i psychologiczne uwarunkowania, dochodząc ostatecznie do poznania samego procesu poznawania. W ostatecznym rozrachunku zatem [...] badanie języka jako narzędzia komunikacji staje się badaniem ludzkiego poznania.³⁰

Oprócz tego, że wybór konkretnego gatunku traktuję jako autorską strategię, stanowi ona także formułę interpretacyjną. Będzie to interpretacja rzeczywistości, którą autor uobecnia w realizacji tekstowej. Ujęcie interpretacyjne świadomości nadawcy podkreśla jego podmiotowość, punkt widzenia, przyjętą perspektywę³¹. Z pewnością kompetencja gatunkowa w ujęciu strategicznym i interpretacyjnym kieruje nas w stronę nadawcy tekstu, który w sposób indywidualny dokonuje wyboru określonych gatunkowych mechanizmów opisu rzeczywistości.

Świadomość gatunkowa – praktyka badawcza

Zaprezentowany model teoretyczny można wykorzystać w praktyce badawczej i na podstawie gotowych medialnych tekstów analizować kompetencje ich autorów. Świadomość gatunkową można badać, poszukując śladów autora manifestowanych w tekstach, ukrytych w planie metatekstowym. Umiejętność przełożenia wiedzy genologicznej na praktykę tekstową, znajomość konkretnych gatunków i ich wyznaczników mogą być formułowane jako wyraźny sygnał na poziomie *meta*-. Manifestacje, ślady, symptomy kompetencji gatunkowej można bowiem odnaleźć w konkretnych reprezentacjach tekstowych, zwłaszcza w tych, w których twórca opisuje swój warsztat, tajniki swojej pracy. Chcę podkreślić, że świadomość gatun-

30 E. Tabakowska, *Komunikowanie i poznawanie w językoznawstwie*, [w:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, t. 2, red. M. Czermińska, S. Gajda, K. Kłosiński, A. Legeżyńska, A. Z. Makowiecki, R. Nycz, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006, s. 667.

31 Por. J. Bartmiński, *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999, s. 103-120. Te pojęcia są powiązane z kategorią językowego obrazu świata, który jest pewną strukturą pojęciową, zespołem sądów zawartych w językowym ukształtowaniu tekstu, utrwalonych w języku. Por. J. Bartmiński, *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012.

kowa będzie wyrażała się najpełniej w indywidualnym, autorskim ujęciu gatunku, na każdym poziomie i w każdym jego aspekcie. Będzie przede wszystkim się zespalać z teoriami podmiotowości i „śladami” autora w tekście oraz szczególnie będzie się przejawiać w autorskim, indywidualnym stylu i podejściu do gatunku.

Oczywiście, świadomość gatunkową odnajdziemy także w podręcznikach, tekstach dotyczących wiedzy o gatunkach, ale wówczas swoje wysokie kompetencje prezentują naukowcy, a nie twórcy – dziennikarze³².

Badalam wypowiedzi dziennikarzy prasowych w ich autotematycznych tekstach dotyczących warsztatu dziennikarskiego. W taki sposób przebadalam świadomość twórców: wywiadów, felietonów i reportaży, a interakcyjny model pozwalał odtwarzać ich widzenie gatunków³³. Tak opracowana świadomość może być opisywana w kolejnych gatunkach. Inną możliwością badania świadomości gatunkowej dziennikarzy jest studium przypadku, w którym można zwrócić uwagę na ślady obecności kompetencji w konkretnym dziennikarskim tekście. W tej sytuacji ogląd całej struktury, a nie tylko wycinków tekstu, pozwalałby na analizę świadomości gatunkowej konkretnego autora. Wydaje mi się, że można badać teksty przygotowane wzorcowo, ale także metamorfozy gatunkowe, medialne okazy. Odstępstwa od gatunkowych norm można przecież interpretować jako przejawy kreatywności nadawcy albo przeciwnie – jako usterki i niedobory kompetencyjne. Szerokie interakcyjne spojrzenie na świadomość gatunkową pozwoli takie problemy rozstrzygać. Ważna jest wówczas także perspektywa odbioru tekstu. Zaproponowany opis kompetencji gatunkowych można wykorzystać także odbiorców, których należałoby skonfrontować z wybranymi tekstami medialnymi.

Mediolingwistyczne badania kompetencji nadawczych podkreślają strategiczność, interpretacyjność wyboru konkretnych gatunkowych aspektów. Ale przede wszystkim, opierając się na badaniach konkretnych tekstów, zwracają uwagę na indywidualny wymiar gatunkowej świadomości. Opis tych kompetencji i ich badanie ma wymiar edukacyjny, kształcenia do odbioru mediów, ale i do tworzenia w mediach. Takie badania pomagają nam także rozumieć media.

32 Choć zdarzają się wyjątki, kiedy to dziennikarze piszą kompendia dotyczące gatunków, przykładowo są to *Abecadło dziennikarza*, red. A. Niczyperowicz, Wydawnictwo Kontekst, Poznań 1996; *Dziennikarstwo od kuchni*, red. A. Niczyperowicz, Wydawnictwo Tomasz Szukała, Poznań 2001, *Biblia dziennikarstwa*, red. A. Skworz, A. Niziołek, Wydawnictwo Znak, Kraków 2010.

33 Por. M. Ślawska, *Sztuka mediów...*

Bibliografia

- Abecadło dziennikarza*, red. A. Niczyperowicz, Wydawnictwo Kontekst, Poznań 1996.
- Ampel-Rudolf M., *Gatunek jako normatywna organizacja komunikatu*, [w:] *Norma a komunikacja*, red. M. Steciąg, M. Bugajski, Wydawnictwo Atut, Wrocław 2009, s. 87-95.
- Bachtin M., *Estetyka twórczości słownej*, tłum. D. Ulicka, oprac. E. Czaplejewicz, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1986.
- Balowski M., *Świadomość gatunkowa a wzorzec normatywny (na przykładzie gatunków prasowych)*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja. T. 1. Mowy piękno wielorakie*, red. D. Ostaszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2000, s. 316-329.
- Bartmiński J., *Językowe podstawy obrazu świata*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012.
- Bartmiński J., *Punkt widzenia, perspektywa, językowy obraz świata*, [w:] *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 1999, s. 103-120.
- Bauer Z., *Gatunki dziennikarskie*, [w:] *Dziennikarstwo i świat mediów*, red. Z. Bauer, E. Chudziński, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2008, s. 255-280.
- Biblia dziennikarstwa*, red. A. Skworz, A. Niziołek, Wydawnictwo Znak, Kraków 2010.
- Borkowski I., *Hasło wyborcze – gatunek mowy i jego funkcja w świadomości użytkowników polszczyzny (na materiale ankietowym)*, [w:] *Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków*, red. J. Miodek, współudział M. Zaśko-Zielińska, I. Borkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999, s. 269-282.
- Dziennikarstwo od kuchni*, red. A. Niczyperowicz, Wydawnictwo Tomasz Szukała, Poznań 2001.
- Fras J., *O typologii wypowiedzi medialnych i dziennikarskich*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2013.
- Gajda S., *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2010.
- Gajda S., *Ku świadomości językowej*, [w:] *Świadomość językowa*, red. J. Nocoń, A. Tabisz, Wydawnictwo Uniwersytetu Opolskiego, Opole 2014, s. 15-24.
- Głowiński M., *Gatunek literacki i problemy poetyki historycznej*, [w:] *Problemy teorii literatury*, wybór H. Markiewicz, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1987, s. 123-143.
- Głowiński M., *Gatunki literackie*, [w:] tegoż, *Dzieło wobec odbiorcy. Szkice z komunikacji literackiej*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 1998, s. 43-62.
- Grochala B., *Genologia lingwistyczna w służbie medioznawstwa*, [w:] *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, t.2., red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019, s. 205-219.

- Grochala B., *Kompetencja komunikacyjna a gatunek – o relacji internetowej na żywo*, „Acta Universitatis Lodzensis. Kształcenie Polonistyczne Cudzoziemców” t. 20, red. E. Pahużyńska, I. Dembowska-Wosik, Łódź 2013, s. 303-311.
- Grzmil-Tylutki H., *Gatunek w świetle francuskiej teorii dyskursu*, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2007.
- Grzmil-Tylutki H., *Gatunek – kategoria analizy dyskursu*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, z. 65, 2009, s. 87-98.
- Hempfer K. W., *Teoria gatunków (wybrane fragmenty)*, tłum. M. Łukasiewicz, „Pamiętnik Literacki”, z. 3, 1979, s. 271-305.
- Kasiak M., *Artykuł publicystyczny w świadomości genologicznej dziennikarzy prasowych*, „Studia Medioznawcze”, nr 4, 2015, s. 83-94.
- Kępa-Figura D., *Istota fatyczności a komunikacja medialna*, [w:] *Teorie komunikacji i mediów*, t. 3, red. M. Graszewicz, J. Jastrzębski, Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocław 2010, s. 89-100.
- Kurcz I., *Język a psychologia. Podstawy psycholingwistyki*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1992.
- Małycka A., *Strategie komunikacyjne we współczesnym dyskursie politycznym*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2012.
- Miczka E., *Kognitywne struktury sytuacyjne i informacyjne w interpretacji dyskursu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2002.
- Sandig B., *Stilistik der deutschen Sprache. Walter de Gruyter*, Berlin-New York 1986.
- Seretny A., *Kompetencja leksykalna uczących się języka polskiego jako obcego w świetle badań ilościowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2011.
- Ślawska M., *Perspektywa genologiczna w badaniu tekstów prasowych/ medialnych*, [w:] *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, t. 2., red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019, s. 221-234.
- Ślawska M., *Sztuka mediów. O świadomości gatunkowej dziennikarzy prasowych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2019.
- Tabakowska E., *Komunikowanie i poznawanie w językoznawstwie*, [w:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, t. 2, red. M. Czermińska, S. Gajda, K. Kłosiński, A. Legeżyńska, A. Z. Makowiecki, R. Nycz, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas, Kraków 2006, s. 661-671.
- Wierzbicka A., *Genry mowy*, [w:] *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*, red. T. Dobrzyńska, E. Janus, Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, Wrocław 1983, s. 125-137.
- Witosz B., *Genologia lingwistyczna. Zarys problematyki*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2005.
- Witosz B., *Tekst i/a gatunek. Jeden czy dwa modele*, [w:] *Gatunki mowy i ich ewolucja. T. 2. Tekst a gatunek*, red. D. Ostaszewska, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2004, s. 40-49.

Wojtak M., *Gatunki prasowe*, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2004.

Wojtak M., *Genologia medialna czy po prostu genologia*, [w:] *Współczesne media. Problemy i metody badań nad mediami*, t. 2, red. I. Hofman, D. Kępa-Figura, Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, Lublin 2019, s. 189-204.

Wojtak M., *O relacjach dyskursu, stylu, gatunku i tekstu*, „Tekst i Dyskurs – Text und Diskurs”, t. 4, 2011, s. 69-78.

Wojtak M., *Wzorce zachowań językowych a praktyka komunikacyjna*, [w:] *Kształtowanie się wzorów i wzorców językowych*, red. A. Piotrowicz, K. Skibski, M. Szczyszek, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2009, s. 21-31.

Wojtak M., *Zmienność w jedności, czyli o gatunkach prasowych i ich metamorfozach*, [w:] *Problemy i nadzieje współczesnego dziennikarstwa*, red. G. Filip, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2016, s. 103-128.

Wojtak M., Siwiec A., *Świadomość stylistyczna na tle wybranych składników jej kontekstu pojęciowego*, [w:] *Mowa rozświetlona myślą. Świadomość normatywno-stylistyczna współczesnych Polaków*, red. J. Miodek, współudział M. Zaśko-Zielińska, I. Borkowski, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999, s. 45-57.

Zaśko-Zielińska M., *Przez okno świadomości. Gatunki mowy w świadomości użytkowników języka*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002.